

STRUKTURALIZEM

Strukturalizem je epistemološka naravnost v študiju simbolnih tvorb in procesov, torej na področju, ki ga v tradicionalni razdelitvi zasedajo humanistične vede in družbene znanosti; v svoji zgodovini je prešel številne faze in zasedel različna področja vednosti, na katerih je v kritičnem dialogu z njihovo specifično tradicijo tudi sam doživljal specifične transformacije. Zato je skrajno delikaten sleherni poskus, da bi različnim zgodovinskim fazam in področnim variantam strukturalizma določili skupni imenovalec, četudi je za strukturalistične tekste prav značilno, da se eksplicitno ukvarjajo z epistemološko problematiko. Ker je strukturalizem sprva nastopal kot kritična teorija,¹ ki se je zavedala svoje prelomnosti, se nadaljeval v obsežnih prestrukturacijah tradicionalnih področij in s produkcijo novih splošnih teorij, v drugi polovici šestdesetih let pa z dramatičnim samokritičnim obratom prešel v razne variante »post-strukturalizma«, ga je ves čas spremljala filozofska refleksija, ki se je s časom zaostrovala, poglobljala in končno pripeljala do globalnih konfrontacij z evropsko metafiziko z izrecno ambicijo post-metafizičnega mišljenja (Althusser; Derida, Deleuze; Foucault; Lacan).

Minimalni kriteriji, s katerimi lahko opredelimo strukturalistično usmeritev, so tile: 1. da izhaja iz saussurovske strukturalne lingvistike; da temu ustrezno priznava lingvistiki privilegirano mesto med družbenimi vedami; 2. da postavlja v ospredje svojega interesa koncept označevalnega sistema, katerega struktura ji velja za pravi spoznavni objekt; 3. da se ukvarja s filozofskimi predpostavkami svojega početja.

Iz teh minimalnih določitev lahko rekonstruiramo glavne smeri, vzdolž katerih se je strukturalizem razvijal.

Iz lingvistike je strukturalni pristop zelo hitro prešel na področje drugih simbolnih praks, najprej na področje sekundarnih sistemov pomenjanja v poetiki in literarni teoriji. Roman Jakobson, ki je v fonologiji prvi v popolnosti realiziral saussurovski epistemološki projekt,² je strukturalno metodo precizno

¹ Izraz povzemamo po: Nenad Mišcević, *Marksizam i post-strukturalistička kretanja*, CDUDM, biblioteka »Prometej«, Rijeka 1975, str. 7. Idem gl. tudi sumarno zgodovino francoskega strukturalizma.

² Roman Jakobson, »Observations sur le classement phonologique des consonnes«, Proc. of the Third Intern. Congress of Phonetic Sciences, Gand, 1938; ta tekst velja za prvo popolno realizacijo fonološkega programa; fonološki program (Trubeckoj) pa je prva dosledna saussurovska konkretna teorija.

prenesel v teoretsko poetiko in v analizo konkretnih literarnih tekstov.³ V direktno strukturalistično linijo lahko štejemo tudi strukturalistično estetiko, ki se je razvijala ob praški lingvistični šoli (Jan Mukařovski). Razmerja ruskega formalizma do Saussura so še zmerom predmet razprav, vsekakor pa je imel formalizem velik pomen za povojni strukturalizem v literarnih vedah. Od sredine petdesetih let so se v Franciji s strukturalnim prijemom začeli lotevati neumetnostnih sekundarnih in »parazitskih« sistemov pomenjanja,⁴ kar je kmalu pripeljalo do strukturalistične *semiologije* v ortodoksnem saussurovskem pomenu »znanosti o življenju znakov v naročju družbenega življenja«.⁵ Francoska semiotika (ta naziv, ki izhaja od Peircea, je danes splošno veljavno ime za znanost o označevalnih sistemih) je v šestdesetih in sedemdesetih letih razširila svoje zanimanje tudi na nejezikovne simbolne prakse; po usmeritvi je bila pretežno strukturalistična, deloma tudi pod vplivom saussurjanstva Hjelmslevljeve glosematike (A. J. Greimas in v splošnem »pariška šola«); četudi je pozneje sprejela nove prvine iz lacanovske psihoanalize, Althusserjevega historičnega materializma in Chomskyjeve generativne gramatike (med semiotiki npr. Julija Kristeva, med lingvisti pa zlasti Jean-Claude Milner), je še danes eden glavnih nosilcev strukturalistične dediščine.

Strukturalistična problematika simbolnih sistemov je revolucionarnega pomena za študij simbolne posredovanosti družbenih odnosov in ideološke konstitucije družbenih občestev. V neposredni navezavi na lingvistični strukturalizem je to linijo raziskovanja najprej povzela strukturalna antropologija Clauda Lévi-Straussa, pozneje pa — bolj v kontekstu povojnega francoskega strukturalizma in pod vplivom Lacanove preinterpretacije Freuda — Althusserjev strukturalistični marksizem.⁶

Althusser in njegovi učenci (Balibar, Pêcheux, Macherey, Lecourt) so imeli veliko vlogo tudi v samokritičnem izteku strukturalizma, h kateremu so pripisovali zlasti rekonceptualizacijo »strukture« v »strukturo z dominantno« (strukturalistična struktura je statična in homogena; materialistična struktura je kontradiktorna in heterogena: tako npr. ekonomska determinanta družbene strukture določa medsebojna razmerja in pozicije vseh družbenih instanc *s seboj vred* — s tem da določa dominantno instanco v vsakokratni družbeni strukturi; dominantna in determinanta koincidirata šele v kapitalizmu); v tem kontekstu je pozneje pomembna konceptualizacija ideološke posredovanosti razrednega boja v konceptih ideoloških aparatov države in diskurzivnega ideološkega mehanizma, ki z ideološko interpelacijo subjektivira individue po »meri« razrednih ideologij⁷ (ti koncepti reaktivirajo klasično marksistično problematiko v novem epistemološkem kontekstu; hkrati kritično presegajo statičnost pozne strukturalistične ortodoksije greimasovskega tipa in pa odsotnost problematike subjekta tako v marksizmu kakor v strukturalizmu).

Strukturalistične koncepcije so revolucionarne tudi za historiografska proučevanja, ker prinašajo idejo zgodovinske diskontinuitete. Teorijo zgodovine kot diskontinuirane serije sistemov vednosti je v strukturalistični perspektivi raz-

³ Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd 1966.

⁴ Roland Barthes, *Mythologies*, Seuil, Paris 1957 (članki iz let 1954–1956).

⁵ Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally et A. Sechehaye, Payot, Lausanne et Paris 1916 (številni ponatisi; kritično izdajo priredil Tullio de Mauro, Paris 1973). *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd 1969.

⁶ Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspéro, Paris 1965. *Za Marksa*, Nolit, Beograd 1971. L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J. Rancière, *Lire le Capital I–II*, Maspéro, Paris 1965. *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb 1975.

⁷ Louis Althusser, *Positions*, Ed. sociales, Paris 1976. Althusser, Balibar, Macherey, Pêcheux, *Ideologija in estetski učinek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.

vijal Michel Foucault;⁸ pomembnejše pa so njegove konkretne analize zgodovine tistih družbenih institucij, ki so najbolj »naturalizirane« (norost, klinika, zapor, seksualnost) in pri katerih se ideološka sistemska naddoločnost prav zato v analizi najizraziteje pokaže.⁹ V navezavi na francosko materialistično epistemologijo je skupina mlajših raziskovalcev, zbranih okoli revije *Cahiers pour l'Analyse*,¹⁰ v strukturalni perspektivi razvijala materialistično zgodovinsko epistemologijo: njihovi spisi so imeli pomembno vlogo pri prehodu v »post-strukturalizem« althusserjevskega marksizma in zlasti Lacanove psihoanalize.

Koncept označevalnega sistema je odprl akutno teoretsko vrzel s tem, da ni tematiziral vprašanja govornega subjekta. V navezavi na Jakobsonovo definicijo Saussurovih dveh osi jezika — sintagmatske (metonimične) in paradigmatske (metaforične) — je Jacques Lacan¹¹ preinterpretiral Freudovo teorijo: željo je konceptualiziral kot metonimično veriženje označevalca, vpis subjekta v diskurz pa kot metaforično substitucijo enega označevalca z drugim označevalcem. Lacanova prestrukturacija strukturalizma je najbolj kompleksna, saj v njej konvergirajo glavni tokovi evropske filozofske in znanstvene misli, in je temeljno opredelila poststrukturalistično epoko v francoski, deloma pa tudi v evropski misli.¹²

— Tako široka disperzija strukturalizma po polju družbenih znanosti in humanističnih ved postavlja dilemo: ali je zgledovanje pri strukturalni lingvistiki ideološka gesta, in je treba njegove pozitivne rezultate pripisati regionalnim epistemičnim konjunkturam (namesto strukturalizma bi potem imeli »strukturalizme« — pa še pri teh ne bi bilo interesantno tisto, kar vsakega posebej dela za »strukturalizem«); ali pa so prenos strukturalnih postopkov ven iz polja njihove produkcije legitimni, a je potem treba pojasniti heterogenost njihovih področnih učinkov: prva heterogenost je v tem, da je strukturalizem proizvedel pomembne znanstvene in zlasti filozofske rezultate že v času, ko je v sami lingvistiki že »zastarel« (v tem primeru bi sicer rešili enotnost strukturalizma, a solucija bi bila navidezna, ker bi problem le prestavili v heterogenost učinkov: pri pojasnjevanju učinkov bi se potem lahko vsilila razlaga v smislu prve postavke v naši dilemi — in spet bi strukturalizem zgubili, samo da po daljšem ovinku in tembolj dokončno).

Legitimnost prenosa strukturalizma in lingvistike na druga področja se pokaže, če upoštevamo epistemološko konjunkturo ob njegovem nastanku; njegovo »posthumno« produktivnost na nelingvističnih področjih lahko pojasnimo s tem, da si na teh področjih strukturalizem postavlja vprašanja, ki si jih v lingvistiki *ne more* postaviti, ker jih izključuje sama konstitucija lingvističnega horizonta; heterogenost njegovih učinkov naposled lahko pojasnimo s tem, da si strukturalizem na nobenem področju ne postavlja *vseh* vprašanj, kolikor ostaja v horizontu posebnih znanosti — a kolikor te posebne horizonte v epistemološki

⁸ Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Gallimard, Paris 1966. *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971. *L'Archéologie du savoir*, Gallimard, Paris 1968.

⁹ Michel Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon, Paris 1961. *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd 1980. *Naissance de la clinique; une archéologie du regard médical*, PUF, Paris 1962. *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris 1975. *Nadzorovanje in kaznovanje*, Delavska enotnost, Ljubljana 1984. *La volonté de savoir* (Histoire de la sexualité 1), Gallimard, Paris 1976.

¹⁰ *Cahiers pour l'Analyse* 1-10 (1966-1969), Travaux du Cercle d'épistémologie de l'École normale supérieure publiés par la société du Graphe, aux éditions du Seuil; redakcija: A. Badiou, A. Grosrichard, J.-A. Miller, J.-Cl. Milner, F. Regnault.

¹¹ Jacques Lacan, *Écrits*, Seuil, 1966. *Spisti (izbor)*, *Séminaire I, II, III, XI, XX*, Seuil, Paris 1975, 1978, 1981, 1973, 1975. *Seminar XI: Stirje temeljni koncepti psihoanalize*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.

¹² Lapidarno in rigorozno definicijo Lacanovega razmerja do strukturalizma gl. v: J.-A. Miller, »Jacques Lacan«, *Ornicar?*, 1981; slov. prev.: *Problemi* 214-215 (1981-1982).

avtorefleksiji ali v filozofski kritični refleksiji presega, pa po svoji imanentni logiki ravno dekonstruira metafizično zahtevo po totaliteti in totalizabilnosti (opozicije »znotraj/zunaj«, »polje izvirne produkcije konceptov / sekundarna zunanja uporaba« s tem postanejo nepertinentne). Hkrati z zahtevo po totaliteti strukturalizem subvertira metafiziko izvora, v kateri vidi temeljno razsežnost zahodnega logocentrizma. Heterogenost strukturalizma potemtakem nujno izhaja iz njegove temeljne filozofske zastavitve, ki se kaže tudi v njegovem paradoksnem razmerju do posebnih znanosti: na eni strani se »strukturalistična dejavnost« (Barthes) nujno dogaja na področjih posebnih znanosti — na drugi strani je njen nujen učinek, da dekonstruira ta področja kot posebna področja.

Saussure je izdeloval svojo teorijo v času polemik o objektu družbenih znanosti: proti Tardovi redukciji socialne dimenzije na inter-individualne psihološke odnose je tedaj že prevladala Durkheimova koncepcija družbenega dejstva (fait social), ki je sicer rešila specifičnost sociologije, vendar za dvojno ceno objektivacije družbenega v »kolektivnih reprezentacijah« in ideološke postulatice »kolektivne zavesti«. Saussure je obravnaval jezik v skladu z Durkheimovo tezo o objektivni eksistenci družbenih dejstev, ki so neodvisna od individuov,¹³ a je v navezavi na dela ameriškega lingvистa W. D. Whitneyja¹⁴ jezik koncipiral kot institucijo, ki daje individualnemu govorniku možnost svobodne izbire. Tako je z distinkcijo jezik/govor (langue/parole) — v kateri je jezik objektivni družbeni sistem, govor pa je individualna »svobodna« aktualizacija sistema — pozitivno razrešil opozicijo med Tardom in Durkheimom; to pa se mu ne bi posrečilo, če ne bi vpeljal bistvenega premika v optiki: v družbenem dejstvu (jeziku) ni videl več nič substancialnega, »vsebinskega« (kakršne so Durkheimove kolektivne reprezentacije) — pač pa ga je koncipiral čisto formalno kot mrežo razlik. Pri tem so mu bile v oporo nekatere indikacije kazanjske lingvistične šole (Baudouin de Courtenay)¹⁵ in dihotomija med sinhronijo in zgodovino (diahronijo), ki jo je vpeljala lausanska šola politične ekonomije (L. Walras).

Privilegiranost sinhronne analize ustreza »ontološkemu« primatu sinhronije nad diahronijo — sinhroni sistem je matrica možnih diahronih variant in hkrati s svojimi imanentnimi kontradikcijami strukturalni razlog za diahrono spremembo (paralelnost z Marxovo metodo jasno izhaja iz Balibarjeve interpretacije historičnega materializma).¹⁶

Če je jezik sinhron sistem, iz tega izhajata dve posledici za koncepcijo jezikovnega znaka: 1. razmerje med znakom in tistim, kar znak pomeni, ni naravno motivirano, pač pa je *arbitrarno*; arbitrarnost znaka glede na tisto, kar znak pomeni, pa je isto kot *sistemska motiviranost* znaka (to formulo je proizvedel šele Benveniste¹⁷): strukturalna razmerja (opozicije) med znaki so absolutno nujna; iz tega izhaja druga konsekvence: 2. jezikovni znak definirajo njegova strukturalna razmerja do vseh drugih znakov v sistemu (v Saussurovi terminologiji ta razmerja določajo znakovno vrednost); to pa pomeni, da znak kot struk-

¹³ W. Doroszewski, »Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: E. Durkheim et F. de Saussure«, Journal de psychologie, numéro special, janvier-avril 1933; ponatis v: *Essais sur le langage*, Minuit, Paris 1969.

¹⁴ Podrobnosti o Whitneyevih vplivih gl. v: R. Godel, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*, Droz, Genève 1957 (1969²); dragocene informacije o genezi Saussurovih idej in o razmerju med njegovim učenjem in tekstom posthumno izdanega Kurza.

¹⁵ Opis razmerij med predstrukturalno lingvistikom in Saussurom, tez in zgodovine strukturalne lingvistike gl. v: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, DZS, Ljubljana 1963 (treće, dopunjeno izdanje 1975; 1978⁹).

¹⁶ E. Balibar, »Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique«, v: L. Althusser et alii, *Lire le Capital*.

¹⁷ Emile Benveniste, »Nature du signe linguistique«, Acta Linguistica I, Kopenhagen 1939; ponatis v: *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris 1966.

turna ali sistemska enota ni nič substancialnega, nič »pozitivnega«, pač pa je zgolj *diferencialen*. Jezik je torej sistem razlik. »Notranje« pa se znak členi na označevalec in označenec (signifiant, signifié); označevalec je »akustična podoba« v govorjenem jeziku, grafizem v pisavi itn., označenec pa je »koncept« ali »mentalna podoba«, ki se povezuje z določenim označevalcem. Oba člena v znaku participirata na diferencialni naravi jezikovnega sistema, vendar pa je v Saussurovem tekstu izrazita implicitna tendenca, da bi diferencialnost vezal prvenstveno na označevalec. Iz te ambivalentnosti, ki se v Saussurovem tekstu kaže predvsem kot psihologistično-mentalistični residuum v določitvi statusa označenca, izhajata dve pomembni sodobni interpretaciji, ki zlasti aktivirata splošni filozofski domet strukturalizma.

Saussure je postuliral, da sta seriji označevalcev in označencev paralelno artikulirani; nujna konsekvenca te sicer očitno metafizične zastavitve je, da je »označenec vselej že označevalec«. S to formulo je Jacques Derrida razvil filozofski potencial Saussurove konceptualizacije v kritiko metafizike smisla, prezenca in živega sedanjika (*présent vivant*) metafizičnega subjekta.¹⁸

Druga interpretacija, ki jo je razvil Jacques Lacan, gre v nasprotno smer in se opira na implicitno Saussurovo tendenco, da diferencialnost povezuje predvsem z označevalcem: ta interpretacija valorizira nesimetričnost med označevalcem in označencem in jo zaostrí do te mere, da jo konceptualizira kot primat označevalca nad označencem. Po Lacanovi konceptiji je označenec zgolj imaginarna zapolnitev ireduktibilnega manka (*manque*) v diferencialni označevalni verigi. Označenec je iluzorični učinek »smisla, pomena«, do katerega pride zaradi metaforične substitucije enega označevalca z drugim označevalcem. Ta metaforična nadomestitev je nujen produkt vpisa subjekta v označevalno verigo: subjekt nima svojega lastnega označevalca, ki bi mu pristno, »avtentično« pripadal, zato se lahko realizira le kot funkcija zastopstva enega označevalca za drugi označevalec. Učinek subjektovega vpisa v označevalno verigo je potemtakem razcep subjekta, katerega korelat je zguba objekta (želje: objekt bi bil tisto, kar bi zapolnilo razcep v subjektu, a ker je objekt ireduktibilno heterogen glede na označevalec, ostaja subjektu nedosegljiv). Označenec ima tako status v trenutku imaginarne zaslepitve, ko se za hip zapolni ireduktibilni manko v diferencialni označevalni verigi. — S to preinterpretacijo Lacan vpelje problematiko subjekta in objekta, ki je v obzorju strukturalizma ni mogoče misliti — ki pa je »po« strukturalizmu prav tako ni več mogoče misliti v terminih klasične metafizične subjekt-objekt relacije.

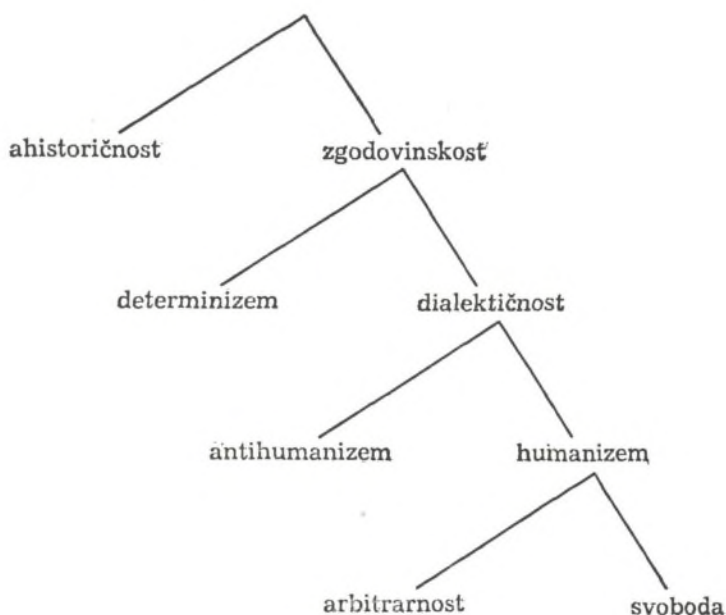
— V širši intelektualni javnosti je strukturalizem zbudil živahne polemike. Nasprotniki so mu očitali zlasti antihumanizem in ahistoričnost. Zanimivo je, da so isti ali podobni ugovori prihajali s sicer nasprotujočih si pozicij — od sartrovski eksistencializma prek ortodoksnega marksizma do marksizma frankfurtske inspiracije. Medtem ko so ti kritiki strukturalizmu očitali, da zagovarja determinizem in da likvidira človekovo svobodo, pa je s stališča, ki se je navdihovalo pri heideggrovski misli, prišel natančno nasproten ugovor: da je strukturalizem misel volje do moči, ki s svojo popolno sistematizacijo pridiga obvladljivost sveta in samovoljo metafizičnega subjekta. Obe ti potezi kritike strukturalizma: njena notranja kontradiktornost in to, da lahko združuje sicer popolnoma nespravljljive miselne orientacije, — dajeta misliti, da gre za pravo »antistrukturalistično mitologijo«.

¹⁸ Jacques Derrida, *L'écriture et la différence*, Seuil, Paris 1967. *La voix et le phénomène*, PUF, Paris 1967. *De la grammatologie*, Minuit, Paris 1967.

Značilnost teh kritik je, da postavljajo vprašanja, na katera strukturalizem ne more odgovoriti: zgodovinsko se je namreč vzpostavil ravno kot odgovor na lažnost teh vprašanj, kot preseganje samega horizonta teh dihotomij. V polemiki z eksistencializmom in z marksizmi o »svobodi« in »humanizmu« lahko vidimo pozen odmev stare opozicije med Tardom in Durkheimom, pri čemer kritiki potiskajo strukturalizem na durkheimovsko pozicijo, ki jo je strukturalizem že s Saussurom ravno presegel. V polemiki o nezgodovinskosti, ki v veliki meri izhaja iz nezumevanja strukturalističnega primata sinhronije, pa lahko vidimo še bolj zapoznel predmarksovski refleks: ne smemo namreč spregledati, da je primat sinhronije in strukturalni prijem Foucaultu omogočil revolucijo v zgodovinopisju, medtem ko je Althusser reaktiviral epistemološko subverzivnost Marxovega projekta s tem, da je na strukturalnih osnovah utemeljil znanost zgodovinskega materializma.

Zgodovinski pomen strukturalizma lahko nemara najbolj nazorno prikazemo, če s strukturalno metodo rekonstruiramo relativno notranjo koherenco njegovih kritikov. Če z »X« zaznamujemo vsakokratno pozicijo kritikov, lahko predlagamo tole matrico sleherne doseganje kritike strukturalizma:

»V nasprotju z X, ki stoji na zgodovinskem stališču, strukturalizem trdi, da ni zgodovine; v nasprotju z X, ki zagovarja dialektičnost zgodovine, je strukturalizem determinističen; v nasprotju z X, ki trdi, da se dialektika zgodovine udejanja skoz delovanje ljudi, je strukturalizem antihumanističen; v nasprotju z X, ki trdi, da ljudje delajo zgodovino svobodno, strukturalizem meni, da je akcija arbitrarna.« Ali shematično:

Ta podoba strukturalizma (amalgam na levi strani sheme) je seveda notranje kontradiktorna: a prav kot taka konstituira strukturalizem v izvržek današnjih družboslovnih in filozofskih ideologizacij — v izvržek, katerega funkcija je, da tem ideologijam zagotavlja njihovo lastno iluzorično konsistenco. Ta argument »per negationem« nemara najbolje dokazuje zgodovinsko produktivnost strukturalističnih teorij.